

8. **Ruchko, Gh.**, Shuljtc V., Selecjkyj V., Ghilula I. Toksychnyj vplyv dyzenterijnykh bacyl i jikh bakteriofagholizativ na nervovu systemu // Mikrobiologichnyj zhurnal. – 1935. – Т. 2, # 2.

9. **Ruchko, Gh. O.** Instytut mikrobiologhiji ta epidemiologhiji im. Zabolotnogho / Gh. O. Ruchko // Visti Ukrajsinskoji Akademiji nauk. – 1935. – # 2/3. – S. 39–54.

10. **Ruchko, Gh. O.** Intracystalnyj proces rozmnozhenja bakterij / Gh. O. Ruchko // Visti Vseukrajsinskoji akademiji nauk. – 1934. – # 4. – S. 16–23.

11. **Ruchko, Gh. O.** Konferencija po bakteriofaghiji i minlyvosti mikrobov (Kyjiv, 20-25 Kh 1936 r.) / Gh. O. Ruchko // Mikrobiologichnyj zhurnal. – 1937. – Т. 4, # 1. – S. 185–189.

12. **Ruchko, Gh. O.** Imunizacija proty dyzenteriji bakteriofagholizatom dyzenterijnykh bacyl (Naslidky vyvchennja imunizaciji 22234 chol. Ijudnosti) / Gh. O. Ruchko, S. S. Borisov // Mikrobiologichnyj zhurnal. – 1936. – Т. 3, # 4. S. – 3–51.

Надійшла до редколегії 02.05.2018

УДК 329.78+69

DOI: <https://doi.org/10.15421/261808>

О. Л. Рябченко

*Харківський національний університет міського господарства
ім. О. М. Бекетова*

СТУДЕНТСЬКІ БУДІВЕЛЬНІ ЗАГОНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ РУХУ

Йдеться про неправомірність ототожнення мобілізаційних кампаній 1920–30-х рр. зі студентським будівельним рухом 1950–80-х р. Зазначається, що мобілізації проходили примусово протягом всього навчального року, студентів відволікали від занять на різний термін, в той час як студентські будівельні загони з самого початку формувалися на добровільній основі для роботи протягом літніх канікул. Наголошено на тому, що студентська праця у ранньому радянському суспільстві не відрізнялася особливим ентузіазмом і піднесенням, оскільки фіксувалися випадки масового негативного ставлення до неї.

Ключові слова: мобілізації, студенти, студентські будівельні загони, праця, радянське суспільство.

The article deals with the illegitimacy of the identification of the mobilization campaigns of the 1920's and 1930's with the student construction movement of the 1950s-80s. It is noted that mobilizations were conducted compulsorily throughout the academic year, the students were suspended from classes for different terms, while student building units from the very beginning were formed on a voluntary basis for working during summer holidays. It is noted that the students work in the early Soviet society was not notable for enthusiasm and uplifting, since the cases of mass negative attitude towards it were recorded.

Keywords: mobilization, students, student construction squads, labor, Soviet society.

Говорится о неправомерности отождествления мобилизационных кампаний 1920-30-х гг. со студенческим строительным движением 1950-80-х гг. Отмечено, что

мобілізації проводились принудительно в течение всего учебного года, студентов **срывали** с занятий на разный срок, в то время как студенческие строительные отряды изначально формировались на добровольной основе для работы в течение летних каникул. Отмечено, что студенческая работа в раннем советском обществе не отличалась особым энтузиазмом и воодушевлением, поскольку фиксировались случаи массового негативного отношения к ней.

Ключевые слова: мобілізації, студенти, студентські будівельні загони, труд, радянське суспільство.

Історія масового будівельного руху кількох поколінь радянської студентської молоді належить до переліку проблем так званого «живого минулого», які сприймаються загалом крізь призму традиційного героїчного висвітлення подій. Після нетривалого періоду забуття і непопулярності цієї теми, в історичній науці, у тому числі і в українській, посилюється інтерес до неї, особливо у зв'язку з ювілеями виникнення руху, для святкування яких різні навчальні заклади брали свою власну точку відліку.

У радянські часи висвітлення історії студентських будівельних загонів було досить популярним, про що свідчать численні розвідки з цієї тематики, починаючи монографіями [1; 21; 23] і закінчуючи збірниками матеріалів наукових конференцій [37]. У ті часи було зібрано велику кількість цінного фактажу, статистичних даних, проведено цікаві соціологічні дослідження, захищено низку дисертацій.

Останнім часом ми відзначаємо посилення інтересу до історії СБЗ: по-перше, багато вищих навчальних закладів розпочали дослідження особливостей виникнення і напрямків цього руху у власних установах. По-друге, колишні учасники будівельних загонів активно діляться своїм досвідом [12; 13], а також нерідко стають ініціаторами видання чи авторами збірників спогадів, документально-художніх розповідей, фотодокументів. Тож останнім часом опубліковано низку колективних [10; 38; 41] і одноосібних [40] монографій, крім того, активно використовуються для презентації результатів пошуків сайти ВНЗ [4; 25]. Особливо потрібно відмітити книгу Леоніда Теслера про студентські будівельні загони Миколаївського національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. Крім того, що автор був учасником чотирьох «трудоих семестрів», він робив дописи до кількох періодичних видань. Тому ця книга є своєрідним літописом студентського будівельного руху, який щедро доповнений архівними матеріалами, щоденниками, листами та спогадами [40].

По-третє, у таких вищих навчальних закладах як ХНУ ім. В.Н. Каразіна (з 2013 р.), ХНУМГ ім. О. М. Бекетова (з 2011 р.) та деяких інших, розпочалися усно історичні проекти з метою збору усних спогадів учасників СБЗ. Такі свідчення, поряд із традиційними джерелами, все частіше і досить активно використовуються для відтворення невідомих раніше моментів історії цих загонів [19; 27]. Вони стануть у нагоді для відтворення особливостей повсякденного життя молоді під час перебування на будівельних роботах, оскільки у наявних публікаціях цим проблемам увага майже не приділяється.

Крім вищезазначених, останнім часом з'явилася і низка статей з окресленої тематики у різноманітних наукових збірниках. Дослідники роздумують над витоками і періодизацією студентського будівельного руху [18; 26; 33], питаннями керівництва, організації праці та результативністю роботи молоді. Проте, як справедливо зазначила О. Красько, переважна більшість таких досліджень має фактографічний характер [19, с. 266].

Складається враження, що сучасні автори, які працюють над зазначеною проблемою, ігнорують попередні напрацювання, не враховують їх у своїх висновках з низки важливих питань розвитку студентського будівельного руху. А з іншого – їм не вистачає критичного переосмислення деяких фактів, поданих в історіографії та джерелах. Тому в новітніх публікаціях ми знаходимо різні, часто не підтвержені документально, судження. Зокрема, це стосується встановлення початку відліку руху, пріоритетності в цьому почині котрогось із вищих навчальних закладів Радянського Союзу. Дискусійним на сьогодні залишається і питання періодизації студентського будівельного руху. Так, Р. С. Ралко виділяє у ньому чотири періоди, перший із яких називає часом його зародження, зазначаючи, що цей рух «визначався залученням студентської молоді СРСР до будівництва важливих народногосподарських об'єктів, післявоєнної відбудови важкої промисловості Країни Рад, а також до кампаній зі збирання врожаю на цілинних землях Казахстанської РСР» [26, с. 337]. Продовженням «ударних трудових справ молоді 20-х – першої половини 50-х рр. у галузі промислового будівництва» називають студентські будівельні загони і автори науково-популярного нариса «Трудові семестри політехніків» [41, с. 24], і багато інших дослідників.

Проведений авторкою у багатьох дослідженнях ґрунтовний аналіз участі студентів у різноманітних радянських кампаніях 1920–30-х рр. [32, с. 85–118] дозволяє зробити деякі зауваження стосовно їхньої «ударності» та щодо правомірності ототожнення мобілізацій із рухом СБЗ.

Відомо, що студентській молоді в усі часи притаманні були енергійність і ентузіазм. З радянської історіографії в сучасні публікації разом з цією характеристикою перейшов стереотип – молодь зображується палким учасником героїчних процесів: «Діти робітників та селян, що прийшли до вищих навчальних закладів, не могли залишатися осторонь й прагнули своєю працею взяти участь у будівництві нового соціалістичного суспільства. Факти й документи підтверджують патріотичні настрої студентства, намагання бути у процесі будівництва нового суспільства» [33, с. 42]. Цікаво, чому для переконливості свого висновку стосовно студентів українських вишів авторка посилається на «факти й документи» лише з автореферату російської дослідниці Н. В. Лізіної «Партійне керівництво діяльністю вузів Західного Сибіру з поєднання навчання студентів з виробничою працею (1928–1937 рр.)» [20]. У світовій науковій практиці загальноприйнято перед аргументацією своєї позиції проводити критичний аналіз праць своїх попередників. Історіографія питання студентського будівельного руху, як зазначалося вище, містить багато публікацій, у тому числі й українських дослідників. Йдеться не про «оплёвывания и извращения советской истории» [38, с. 20], а про ґрунтовний аналіз положення про так званий перший етап чи витоки студентського будівельного руху.

Ключове слово для характеристики участі вишівської молоді у будь-яких видах робіт у ранньорадянський період – мобілізація. Студенти використовувалися як внутрішній, майже дармовий резерв країни, у них не запитували, хочуть вони чи ні брати участь у тих чи інших процесах. Так, П. А. Гаврюк, пригадуючи свої відрядження (1933 р.) на Донбас та у Шполянський район Київської області [6, с. 104, 106], зазначав, що з ним ці питання не погоджувалися, затвердили – потрібно було лишати заняття і їхати працювати, при цьому екзамені необхідно було скласти разом із своїм курсом. Не випадково А. Матвієнко писала у своїх спогадах, що «всі ми – посланці, не розуміли, в чому полягає наша місія» [22, с. 114].

З початком 1930-х рр. за наказами партійних органів відривали від навчання і направляли на ліквідацію так званих «проривів» навіть безпартійну молодь. Прак-

тикувалося висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів на участь у колективізації, посівних чи збиральних кампаніях, для допомоги у виконанні промфінплану на заводах, на будівництво промислових гігантів, про що свідчать протоколи партійних зібрань різного рівня. Наприклад, секретаріат Харківського обкому КП(б)У 24 червня 1933 р. прийняв два рішення щодо мобілізацій: на період збиральної кампанії на два місяці 76 студентів харківських і полтавських вишів поступали в розпорядження обласного відділу ГПУ [23, арк. 113], а інших потрібно було відібрати для направлення на 10 днів в райони для допомоги МТС [9, арк. 90]. Майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, не рідко у великій кількості [5]. Стало звичним мобілізувати молодь і на різні дрібні роботи.

Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Про який героїчний початок руху можна говорити, коли керівництво деяких інститутів у розпачі зверталося до ЦК КП(б)У з проханням припинити мобілізації. У доповідній записці дирекції та парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначено: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію передають: райпарком, Мисьпарком, Обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів... . [...] порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів. На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишаться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік» [45, арк. 20]. Тож все частіше лунали вимоги надати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

На відміну від мобілізацій, студентські будівельні загони з самого початку формувалися на основі принципу добровільності. Зазвичай бажаючих було більше ніж потрібно, тому стати бійцем могли не всі бажаючі, потрібно було пройти своєрідний конкурсний відбір, мати гарні показники у навчанні, відрізнитися громадською активністю. Як показують усні історії, на вибір молоді значно впливали конкретні життєві обставини і потреби. Для студентів 1950-х рр. головним було подивитися країну, разом з друзями допомогти зібрати багатий урожай: «Чому їхали? Та нам було цікаво подивитися нашу країну, великий Казахстан і познайомитися з освоєнням цілинних земель, а заробітки не були головними» [12]. Та й особливих розмов про майбутні заробітки не було. Студенти 1960-х., а особливо 1970-х рр. уже зазначають, що у будівельні загони їх приводила не лише романтика, а й гарний заробіток: «Що б не говорили, а зарплата – вона всьому голова. Усі ми тоді були жебраки, в повному розумінні цього слова» [17]. У спогадах також акцентувалося, що можливість добре заробити під час трудового семестру відіграла важливу роль. Так, В. Овчаренко із Миколаївського інституту суднобудування писав: «Не можна сказати, що все це робилося безплатно – ми ж були студентами, і гроші для нас були не останнім елементом у житті» [40, с. 55].

Зазначимо, що учасниками будівельних загонів були, в основному, діти з родин із недостатнім рівнем матеріального забезпечення. «Студенти, батьки яких

мали достатньо коштів, на ці два місяці їхали на море, а хто не мав цих засобів, заробляв» [15]. До речі, радянські дослідники не відкидали того факту, що «в поїздах студентів на літні будови був присутнім елемент матеріальної зацікавленості», проте вони схильні були, у дусі того часу, розцінювати його як «грамоту», що підтверджує визнання заслуг молоді [34, с. 85].

З середини 1960-х рр. стали популярними дослідження соціологів стосовно мотивів поїздок студентів на будівництво, організації їхньої праці, відпочинку та побуту, впливу роботи на формування організаторських здібностей тощо. З цією метою проводилися анкетні опитування, інтерв'ю, спостереження, вивчення звітів командирів будівельних загонів. Матеріали анкетування лабораторії конкретних соціологічних досліджень Чернівецького державного університету показали, наприклад, що пріоритетними у студентів були такі мотиви: бажання побачити нові місця, змінити обстановку – 33 %, бажання бути корисним суспільству, побачити результати своєї праці – 19 %, матеріальні мотиви – 31 %, за романтикою їхали 15 %, бажання освоїти нову професію мали 7 %, серед інших мотивів відзначалися: стало звичкою і відсутність можливості організувати свій відпочинок влітку (по 5 %), поради друзів (4 %), намагання бути незалежним, краще узнати свої можливості (по 3 %) [3, с. 166]. Цікаво, що зустрічалися студенти, які їхали у будівельні загоны за компанію, як, наприклад, студентка Дніпропетровського університету Н. Куцова. «Я прийшла в університет за путівкою в спортивний табір, куди збиралася їхати з жіночою баскетбольною командою. Зустріла знайомих однокурсників, які запропонували поїхати на цілину» [27, с. 80].

Слід зазначити, що між офіційною і усною історією стосовно мотивів участі немає суттєвої відмінності. Вона проявляється перш за все в інтерпретації фактів. А в деяких анкетах з відомих причин взагалі не зверталася увага на матеріальні чинники участі у СБЗ [24]. Тому у дослідженні історії студентського будівельного руху важливо враховувати протиріччя між офіційним і приватним дискурсом.

Неправомірно також наголошувати на великому піднесенні і ентузіазмі в роботі студентів 1920–30-х рр., оскільки фіксувалися випадки масового негативно-го ставлення студентів до мобілізацій. Зазначалося, що така робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Не допомагали змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, явка куди була обов'язковою, але в суперечках більшість участі не брала. Крім того, відомі відкриті виступи проти мобілізацій («студенти – пробка, якою затикають всі дірки» [46, арк. 25], «ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо» [47, арк. 110; 46, арк. 63]). Про протестну поведінку говорять не лише політзвіти та зведення, а й повідомлення в періодиці. Так, трудовий похід на збирання хліба було зірвано, тому що «командир загону ТСО Амелін довів студентів до станції, а сам повернувся додому з деякими командирами і цим самим зірвав трудпохід, бо знайшлися ще такі, які також дезертирували з трудпоходу, дивлячись на командира» [14]. Поряд із фактами зривів різного роду робіт звучали заклики до «свідомої» частини студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту» [28]. Аналогічний осуд викликали і спротиви працювати у вихідні дні на великих будовах перших п'ятирічок. Так, студенту Липовому, який проігнорував поїздку на Тракторобуд, мотивуючи це відсутністю штанів, після обговорення цього «ганебного вчинку» на зборах довелося визнати свою помилку і «виявити бажання» відробити там наступного вихідного. У дописах акцентувалось, що такі рішення приймалися під «гарним впливом суспільної думки», але разом з тим підк-

реслювалося, щоб «більше таких «липових» вчинків» радянських студентів у радянському виші не було» [8]. Взагалі за зриви роботи чи виступи проти мобілізацій звільняли з інститутів, а кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктивних карток, без яких вижити було просто неможливо. Деякі студенти, не витримавши психологічного навантаження, особливо від роботи на селі, висловлювали свій протест самогубством.

Не можемо говорити про однаковість і ентузіазм молоді навіть на будівництвах корпусів власних навчальних закладів. Так, у газеті Дніпропетровського залізнично-будівельного інституту інженерів транспорту «За темпи та якість» протягом трьох місяців – з липня по вересень 1932 р. публікувалися повідомлення про хід будівництва приміщення новоствореного втишу. Поряд з розповідями про ударників, у кожному номері було декілька заміток про «ледарів, симулянтів, літунів», яких «не засуджено за широкою участю студентських мас» [49]. Назви дописів говорять самі про себе: «Ударимо по Смиках...», «Засудимо таких», «В місячник студентського штурму будівництва інституту включились не всі студенти. Оголосити нещадну боротьбу дезертирам та симулянтам», «Дезертирів до відповіді», «Пігуловським» не повинно бути місця серед студентів», «В бригаді Козлова гуляють» тощо. Цікаво, що товарисько-виробничі суди за «неприпустимі неподобства» – зрив трудової дисципліни на будівлі, розбазарювання трудових пайків чи «розкладницьку роботу в масі» пропонували, наприклад, такі методи впливу: «Смика та Козлова – оштрафувати по 5 крб. на користь обороноспроможності країни. Підняти питання перед дирекцією про виключення їх з інституту, а перед профкомом про виключення із членів спілки. Т.т. Кісельову та Колесникову винести сувору догану з занесенням до особової справи та оголошенням в пресі; оштрафувати по 10 крб. на користь оборони країни і довести до відома парторганізації для прийняття відповідних заходів» [42].

У практиці студентських будівельних загонів з самого початку цього руху не було випадків насильного примушення до праці. Ті, хто попадав туди випадково, піддавшись масовому пориву, міг без проблем залишити роботу і повернутися додому.

Поряд із добровільністю, важливим маркером студентського будівельного руху була результативність роботи, зацікавленість молоді у результатах своєї праці. Джерела свідчать, що студенти самостійно вирішували, як і скільки їм необхідно працювати, щоб здати об'єкт вчасно, як раціонально розподіляти між собою обов'язки, як досягти високої якості будівництва. «Вони у мене вирішують усі питання капітального будівництва. За п'ять років побудували селище», – говорив директор радгоспу «Майський» Карасуського району Л. П. Цимжаленко про працю студентів ХПКБу. «Радгоспні робітники не ставляться так до матеріалів, як студенти. А ці – господарі. Кожна дошка на рахунку. Без потреби не стануть псувати. ... Особливо хочеться відзначити високу дисципліну, організованість. Сорок осіб – а здається – будівельне управління» [30]. Від результатів праці залежала заробітна плата – за третій трудовий триместр можна було отримати пристойні гроші [40, с. 268]. Зазначимо, що на Цілині, як і на Півночі, за сезон можна було заробити на порядок більше, ніж на роботах в Україні, особливо з 1960-х рр., коли, по-перше, було звільнено від прибуткового податку зарплати студентських загонів. А по-друге, завдяки акордно-преміальній системі додавалося ще 40 % від заробітку. «А ми ж працювали зранку до вечора і всі норми перекидали. І ось я пригадую 1964 р., коли заробив 1200 крб. чистими» [17]. Проте із всяких правил є винятки, про що свідчать перш за все інтерв'ю.

У попередній період результативністю не дуже переймалися. За словами П. Григоренка, бюрократів цілком задовольняв звіт про кількість надісланих уповноважених. Його, наприклад, відправили на шахту «Юний комунар», де він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями» [7, с. 100]. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг. Тому багато таких посланців не розуміли, в чому полягає їхня місія [22, с. 114]. Про заробітки мова також не йшла, у кращому випадку можна було розраховувати на поганеньке харчування чи спецодяг. Траплялися навіть випадки, коли відповідальні за виїзди на роботи привласнювали собі гроші групи, прирікаючи решту на голодне існування [14].

Сучасні автори почали зараховувати до витоків студентського будівельного руху навіть виробничу практику і сумнозвісну «легку кавалерію» [41, с. 18]. «Легку кавалерію» взагалі не можна пов'язувати з трудовою діяльністю молоді [31]. Її завдання було інше – про це говорить, наприклад, ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. За його словами, «легка кавалерія» – це «особливий тип летючого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...» [48, арк. 2]. Одним із головних завдань цих загонів було «виявлення антирадянських елементів» у студентському середовищі, тож результати їхньої роботи викликали шок у академічному середовищі. Наприклад, акад. Єфремов писав, що «легка кавалерія» – це «засоби комсомолії, що ставлять собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати» [2, с. 139].

Сумніваюся, що саме такий історичний досвід участі студентської молоді у вирішенні народногосподарських завдань використовувався будівельними загонами у 1950-х і подальші роки.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що початок руху студентських будівельних загонів пов'язаний з освоєнням цілинних земель. Виник він як відповідь на офіційне звернення ЦК ВЛКСМ до комсомольців і студентів країни допомогти зібрати багатий цілинний врожай. Стосовно року появи таких загонів на Ціліні, тут маємо різні думки дослідників. Знову ж таки, стереотипи пішли з радянської історіографії, де загальноприйнятим вважався 1959 р. Зокрема, Є. Артем'єв, на якого і посилаються сучасні автори, зазначав, що з цього року було зроблено новий крок в організації праці молоді в період літніх канікул [1, с. 28]. Точкою відліку вважалось рішення IX-ї звітно-виборної конференції комсомольської організації фізичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова від 13 жовтня 1958 р., відповідно до якого 339 студентів-фізиків у 1959 р. виїхали в Булаєвський район Північно-Казахстанської області для спорудження різноманітних народногосподарських об'єктів. Стосовно ж будівельних загонів, сформованих зі студентів українських ВНЗ, то їх поява на Ціліні в радянській історіографії прив'язувалася до 1962 р. [44]. Зокрема О. С. Рубльов зазначав, що «перший студентський загін, який працював в Амангельдинському та Октябрьському районах Кустанайської області, налічував 1,3 тис. студентів 11 вузів Києва» [29, с. 29].

Сьогодні більшість українських і російських дослідників спростовують ці дані, оскільки відомо, що поряд із студентами МДУ ім. М. В. Ломоносова на будови виїжджали студентські загони інших ВНЗ, у тому числі і з України. Проте єдиної думки стосовно того, який загін і в якому році вперше з'явився на цілих землях, немає. В літературі, а також в історичних довідках різних ВНЗ можна віднайти інформацію стосовно формування перших студентських бригад, що виконували будівельно-монтажні та ремонтні роботи під час літнього трудового семестру.

Так, 2 липня 1956 р. у Ніжинський радгосп Рузаєвського району Кокчетавської області відправився трьохтисячний загін студентів Харкова, у тому числі і 94 посланці Харківського інституту інженерів комунального будівництва на чолі з секретарем комітету комсомолу Олегом Скитським та головою профкому студентів Борисом Шаповаловим. Саме ці 94 студенти і стали першим загonom, на який були покладені завдання виключно будівництва різних об'єктів. Б. Зеленський зазначав: «Як майбутніх будівельників, нас швидко назначили в радгоспну будівельну бригаду і непогано завантажили роботою. Ми ремонтували корівники, очищаючи їх від гною, робили із гравію, що видобувається в Ішимі, нормальну підлогу і ремонтували діряві плоскі покрівлі [...] На березі Ішима за допомогою волів місили глину, додавали соломі і робили саман (за габаритами шлакоблоків)» [12, с. 56, 58].

Як свідчать документи, до 12 серпня 1956 р., коли в СРСР вперше відзначався День будівельника, загін рапортував про дострокове виконання прийнятих зобов'язань: було побудовано і здано в експлуатацію клуб, їдальню, ошадну касу, дитячий садок, пошту, бібліотеку та інші заклади [44].

Студентські загони, сформовані в інститутах спеціально для будівництва, виїжджали на цілині землі і в наступні роки. Зокрема, влітку 1958 р. 30 студентів будівельного факультету Донецького індустріального інституту відбули в радгосп Гвардійській Акмолінської області [36]. У Петропавловській області у радгоспі Москворецький зводили об'єкти студенти-добровольці з Харкова і Москви [12, с. 60], в Північноказахстанській області працювали студенти багатьох ВНЗ Харкова: ХПІ, ХІБІ, ХІКБ та фармацевтичного інститутів. О. Г. Гуляєв, наприклад, зазначає, що цього року із 100 студентів Харківського інженерно-будівельного інституту, які приїхали до Північного Казахстану, було відібрано групу з 25 будівельників для заготовки необхідних для будівництва 1000 кубів деревини в Тюменській області [16].

Важко зараз говорити про те, скільки всього було сформовано студентських будівельних загонів чи бригад на початковому етапі освоєння цілих земель, не було ще й самого поняття «рух СБЗ». У нашому розпорядженні є дані про окремі загони. Їхні досягнення в цей період, як зазначали радянські дослідники, були досить значними: з 1958-го по 1960-й рр. у Казахстані було побудовано 1 тис. будинків культури, понад 600 бібліотек, 1110 культурно-побутових об'єктів [39, с. 225–231]. Незважаючи на те, що основні принципи студентського будівельного руху формально ще не були оформлені, із самого початку вони активно використовувались у роботі.

У підсумку ще раз наголошуємо на неправомірності ототожнення мобілізаційних кампаній кінця 1920–30-х рр., що проводилися постійно протягом всього навчального року і на різний термін, з добровільним студентським рухом, що продовжувався виключно протягом так званого «третього трудового семестру», тобто під час літніх канікул. Праця під час мобілізацій була обов'язковою, відривала студентів від навчання, викликала негативні емоції, за невиконання розпоряджень заправлялися штрафні санкції. На відміну від мобілізацій, будівельні загони з

самого початку формувалися на добровільній і конкурсній основі, їхні бійці мали широкі права у вирішенні виробничих, побутових, організаційних питань. Студенти, які пройшли цю практику, отримували такі навички, як уміння керувати людьми, здатність перемагати труднощі, підтримувати здоровий морально-психологічний клімат у колективі. Нерідко вони ставали умілими і визнаними лідерами, з якими рахувалися, яких запрошували на керівну роботу у наступні роки і навіть після закінчення навчання.

Бібліографічні посилання

1. **Артемьев, Е. Ф.** Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов / Е. Ф. Артемьев. – М. : Молодая гвардия, 1983. – 254 с.
2. **Балабольченко, А.** Сергій Єфремов. Повернення із забуття / А. Балабольченко // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 139.
3. **Бахнян, К. В.** Романтика студенческих строк, социально-психологическое обоснование / К. В. Бахнян // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодежи: матер. первой республиканской научно-практ. конф. (Кишинев, 23–24 апреля. 1971 г.). – Кишинев, 1971. – С. 165–170.
4. **Вдовенко, Н.** До 50-річчя цілинних студентських будівельних загонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/1962-kazakhstan>
5. Виходьте з замкнутого кола! // Студент революції. – 1932. – № 29–30. – С. 21. – Підпис: М. Медівка
6. **Гаврюк, П. А.** Робітфак індустріального гіганта / П. А. Гаврюк // Український історичний журнал. – 1971. – № 1. – С. 104–106.
7. **Григоренко, П. Г.** Спогади / П. Г. Григоренко. – К. : Україна, 2007. – 664 с.
8. Дезертир з трудового фронту // Студент Жовтня. Орган колективу студентів, викладачів і службовців Харків Інгоспу. – 1931. – 1 червня. Підпис: Трикутник.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 74.
10. Звитязні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня диалогія / упоряд. І. В. Малінкін, М. А. Мелешко, О. С. Рибка. – Фастів: Поліфаст, 2008. – 528 с.
11. **Зеленський, Б. К.** Воспоминания. Харьков, 02.04.1913 г. // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – Арк. 1 зв.
12. **Зеленський, Б. К.** Колоски в сиреновом тумане / Б. К. Зеленский // Наш сучасник : літ.-худож. альманах. – Вип. 8. На обрії майбуття / В. М. Бабаєв, Л. М. Шутенко, В. П. Бурмака, та ін. ; упорядкув. М. Г. Ягубян ; Харк. нац. ун-т. міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2013. – С. 53–60.
13. **Зубарь, В.** Мы на целине / В. Зубарь // Політехнік. – 2007. – 24 січня.
14. Із матеріалів ревізійної комісії // За темпи та якість. Орган колективів КР(б)У, ЛКСМУ, профкому, МК Робос, дирекції та робітфаку залізнично-будівельного інституту інженерів транспорту (Дніпропетровськ). – 1932. – 5 серпня.
15. Інтерв'ю з А. М. Гарькавцем від 12.11.2013 р., м. Харків. Інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 14 арк.

16. Інтерв'ю з О. Г. Гуляєвим від 15.08.2016 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 12 арк.
17. Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 29 арк.
18. **Коляда, І.** Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.) / І. Коляда, Р. Ралко // Краєзнавство. – 2012. – № 2 (79). – С. 141–149.
19. **Красько, О. І.** «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) / О. І. Красько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 265–273.
20. **Лізіна, Н. В.** «Партійне керівництво діяльністю вузів Західного Сибіру з поєднання навчання студентів з виробничою працею (1928–1937 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. В. Лізіна. – Томськ, 1988. – 24 с.
21. **Марченко, Л. А.** Семестры гражданской зрелости: коммунистическое воспитание молодежи в студенческих отрядах / Л. А. Марченко, А. Н. Стоян. – К.: Вища школа, 1988. – 147 с.
22. **Матвиенко, А. М.** Харьков. ХИНО–ХПИПО / А. М. Матвиенко // Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців. – Х., 2016. – С. 111–121.
23. **Никитинский, Л. В.** Студент в рабочей спецовке. Третий семестр и трудовое право / Л. В. Никитинский. – М.: Юрид. лит., 1979. – 128 с.
24. **Орел, В. М.** Роль студенческих строк в формировании у студентов социальной зрелости / В. М. Орел, В. Т. Лисовский // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодежи : матер. первой республиканской научно-практ. конф. (Кишинев, 23–24 апреля. 1971 г.). – Кишинев, 1971. – С. 135–144.
25. Про університет: ХІБІ-ХБТУБА-ХНУБА. Короткий нарис історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kstuca.kharkov.ua/univer/81-istoriya.html>.
26. **Ралко, Р. С.** Проблема періодизації руху студентських будівельних загонів у СРСР / Р. С. Ралко // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 6. – Черкаси, 2013. – С. 337–339.
27. **Ралко, Р.** Усний метод у дослідженні історії студентських будівельних загонів в УРСР 1960–1970 рр. (за матеріалами інтерв'ю учасників студентського будівельного руху) / Р. Ралко // Комунікативні горизонти усної історії : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.); упоряд. : Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 78–85.
28. **Р-к К.** На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 2–3.
29. **Рубльов, О. С.** Участь Української РСР в освоєнні цілинних та перелогових земель Казахстану (1954–1974) / О. С. Рубльов // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 10. – К., 1984. – С. 23–31.
30. **Рябченко, О.** Виховання лідерських навичок в умовах студентських будівельних загонів / О. Рябченко, В. Майстро // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : Міжнародна наук.-практ. конф. (Х., 4–5 квітня 2013 р.). – С. 221–223.

31. **Рябченко, О. Л.** Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки / О. Л. Рябченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 136–152.
32. **Рябченко, О.** Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.
33. **Сечка, С. В.** Становлення руху студентських будівельних загонів на території України (60-ті рр. XX ст.) / С. В. Сечка // Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2012. – № 16 (251). – С. 41–48.
34. **Смирнов, В. В.** Социально-экономическое значение деятельности студенческих строительных отрядов / В. В. Смирнов // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодежи : матер. первой республиканской научно-практ. конф. (Кишинев, 23–24 апреля. 1971 г.). – Кишинев, 1971. – С. 81–87.
35. **Сокол, В.** Наша дорога верна / В. Сокол // Горизонт. – Тюмень, 1971. – № 3–4. – 8 июля. – С. 4–6.
36. Стройотряды [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://donnasa.org/printable_version.php?lng=r&art=1401
37. Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы (доклады и материалы к научно-практической конференции). – Алма-Ата, 1971.
38. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра : монография / В. И. Астахова, Е. В. Астахова, А. А. Гайков и др.; под общ. ред. Е. В. Астаховой. – Харьков: Изд-во НУА, 2013. – 475 с.
39. Студенческий отряд: вопросы и ответы : метод. пособие по орг. деятельности студ. отрядов / Е. Ф. Артемьев и др. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 318 с.
40. **Теслер, Л. Й.** Автографи у бетоні / Л. Й. Теслер. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – 376 с.
41. Трудові семестри політехніків (до 50-річчя студентських будівельних загонів) : науково-популярний нарис / уклад. : В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешкова та ін. ; за ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : НТУ «ХП», 2015. – 396 с.
42. Ударимо по Смиках...// За темпи та якість. Орган колективів КР(б)У, ЛКСМУ, профкому, МК Робос, дирекції та робітфаку залізнично-будівельного інституту інженерів транспорту (Дніпропетровськ). – 1932. – 5 серпня.
43. **Фініков, Т. В.** Діяльність студентських будівельних загонів на циліні (1962–1974 рр.) / Т. В. Фініков // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1975. – Вип. I. – С. 49–52.
44. Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова. – Х. : Золоті сторінки, 2012.
45. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6222.
46. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4637.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.. 5558.
48. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 344.

49. Час розборкатись! // За темпи та якість. Орган колективів КР(б)У, ЛКСМУ, профкому, МК Робос, дирекції та робітфаку залізнично-будівельного інституту інженерів транспорту (Дніпропетровськ). – 1932. – 5 серпня. Підпис: М.К.

References

1. **Artemev, E. F.** Stupeny vozmuzhanyia. Ystoryia, opyt patryotycheskoho dvyzhenyia studencheskykh otriadov / E. F. Artemev. – М. : Yzd-vo Molodaia hvardyia, 1983. – 254 s.
2. **Balabolchenko, A.** Serhii Yefremov. Povernennia iz zabuttia / A. Balabolchenko // Kyivska starovyna. – 2006. – № 5. – S. 139.
3. **Bakhnian, K. V.** Romantyka studencheskykh stroek, sotsyalno-psykholohycheskoe obosnovanye / K. V. Bakhnian // Studencheskye otriady – efektyvnaia forma polytycheskoho, trudovoho i npravstvennogo vospytanyia sovetskoï molodezhy : mater. pervoi respublykanskoi nauchno-prakt. konf. (Kyshynev, 23–24 aprelia. 1971 h.). – Kyshynev, 1971. – S. 165–170.
4. **Vdovenko, N.** Do 50-richchia tsilyunnykh studentskykh budivelnykh zahoniv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://kpi.ua/1962-kazakhstan>
5. Vykhodte z zamknеноho kola! // Student revoliutsii. – 1932. – № 29–30. – S. 21. – Pidpys: M. Medivka.
6. **Havriuk, P. A.** Robitfak industrialnogo hihanta // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal / P. A. Havriuk. – 1971. – № 1. – S. 104–106.
7. **Hryhorenko, P. H.** Spohady / P. H. Hryhorenko. – К. : Ukraina, 2007. – 664 s.
8. Dezertyr z trudovoho frontu // Student Zhovtnia. Orhan kolektyvu studentiv, vykladachiv i sluzhbovtsiv Kharkiv Inhospu. – 1931. – 1 chervnia. Pidpys: Trykutnyk.
9. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. P-2. – Op. 1. – Spr. 74.
10. Zvytiashni semestry studentskykh budivelnykh zahoniv Ukrainy : dokumentalno-khudozhnia dylohiia / uporiad. I. V. Malinkin, M. A. Meleshko, O. S. Rybka. – Fastiv : Polifast, 2008. – 528 s.
11. **Zelenskyi, B. K.** Vospomynanyia. Kharkov, 02.04.1913 h. // Muzei istorii KhNUMH im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenty. – Ark. 1 zv.
12. **Zelenskyi, B. K.** Kolosky v syrenevom tumane / B. K. Zelenskyi // Nash suchasnyk: lit.-khudozh. almanakh. – Vyp. 8. Na obrii maibuttia / [V. M. Babaiev, L. M. Shutenko, V. P. Burmaka, ta in.]; uporiadkuv. M. H. Yahubian; Khark. nats. un-t. misk. hosp-va im. O. M. Beketova. – Kh. : KhNUMH, 2013. – S. 53–60.
13. **Zubar, V.** Мы на tselyne / V. Zubar // Politehnik. – 2007. – 24 sichnia.
14. Iz materialiv reviziinoï komisii // Za tempy ta yakist. Orhan kolektyviv КР(б)У, ЛКСМУ, профкому, МК Робос, dyreksii ta robotfaku zaliznychno-budivelnogo instytutu inzheneriv transportu (Dnipropetrovsk). – 1932. – 5 serpnia.
15. Interviu z A. M. Harkavtsem vid 12.11.2013 r., m. Kharkiv. Interviuer O. L. Riabchenko // Muzei istorii KhNUMH im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenty. – 14 ark.
16. Interviu z O. H. Huliaevym vid 15.08.2016 r., m. Kharkiv. Interviuer O. L. Riabchenko // Muzei istorii KhNUMH im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenty. – 12 ark.
17. Interviu z P. H. Krasniashchykh vid 25.10.2013 r., m. Kharkiv. Interviuer O. L. Riabchenko // Muzei istorii KhNUMH im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenty. – 29 ark.

18. **Koliada, I.** Studentski budivelni zahony: do istorii patriotychnoho rukhu studentskoi molodi v URSS (1962–1989 rr.) / I. Koliada, R. Ralko // Kraieznavstvo. – 2012. – № 2 (79). – S. 141–149.
19. **Krasko, O. Y.** «Ustnye vospomynaniya» v kontekste yzucheniya studencheskoho stroytelnoho dvyzheniya (po materialam SSO Kharkovskoho unyversyteta) / O. Y. Krasko // Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii. – 2014. – Vyp. 17. – S. 265–273.
20. **Lizina, N. V.** «Partiine kerivnytstvo diialnistiu vuziv Zakhidnoho Sybiru z poiednannia navchannia studentiv z vyrobnychoiu pratseiu (1928–1937 rr.). Avtoref. dys. kand. ist. nauk / N. V. Lizina. – Tomsk, 1988. – 24 s.
21. **Marchenko, L. A.** Semestry hrazhdanskoї zrelosti: kommunistycheskoe vospytanye molodezhy v studencheskykh otriadakh / L. A. Marchenko, A. N. Stoian. – K. : Vyscha shkola, 1988. – 147 s.
22. **Matvyenko, A. M.** Kharkov. KhYNO–KhPYPO / A. M. Matvyenko // Kharkivskiy universytet (1917–1941 rr.) u spohadakh yoho vykladachiv ta vykhovantsiv / Kharkiv. nats. un-t im. V. N. Karazina. – Kharkiv, 2016. – S. 111–121.
23. **Nykytynskiy, L. V.** Student v rabochei spetsovke. Tretyi semestr y trudovoe pravo L. V. Nykytynskiy. – M. : Yurydycheskaia lyteratura, 1979. – 128 s.
24. **Orel, V. M.** Rol studencheskykh strok v formirovaniy u studentov sotsyalnoi zrelosti / V. M. Orel, V. T. Lysovskiy // Studencheskiye otriady – efektyvnaia forma polytycheskoho, trudovoho y npravstvennoho vospytaniya sovetskoi molodezhy. Materialy pervoi respublykanskoї nauchno-praktycheskoї konferentsyy. Kyshynev, 23–24 apreliya. 1971 h. – Kyshynev, 1971. – S. 135–144.
25. Pro universytet: KhIBI–KhBTUBA–KhNUBA. Korotky narys istorii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.kstuca.kharkov.ua/univer/81-istoriya.html>.
26. **Ralko, R. S.** Problema periodyzatsii rukhu studentskykh budivelnykh zahoniv u SRSR / R. S. Ralko // Hurzhiivski istorychni chytannia. – Vyp. 6. – Cherkasy, 2013. – S. 337–339.
27. **Ralko, R.** Usnyi metod u doslidzhenni istorii studentskykh budivelnykh zahoniv v URSS 1960–1970 rr. (za materialamy interv'iu uchasyukiv studentskoho budivelnoho rukhu) / Ralko R. // Komunikatyvni horyzonty usnoi istorii : mater. Mizhnar. nauk. konf., [m. Pereiaslav–Khmelynskiy], 17–18 travnia 2013 r. / [Uporiadnyky: H. H. Hrinchenko, T. Yu. Nahaiko]. – Pereiaslav–Khmelynskiy, 2013. – S. 78–85.
28. **R-k K.** Na sotsialistychni lany rushaite! // Student revoliutsii. – 1933. – № 4. – S. 2–3.
29. **Rublov, O. S.** Uchast Ukrainskoi RSR v osvoienni tsilynykh ta perehovykh zemel Kazakhstanu (1954–1974) / O. S. Rublov // Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia. – Vyp.10. – K., 1984. – S. 23–31.
30. **Riabchenko, O.** Vykhovannia liderskykh navychok v umovakh studentskykh budivelnykh zahoniv / O. Riabchenko, V. Maistro // Suchasni aspekty vykhovannia studentskoi molodi : Mizhnarodna nauk.-prakt. konf. (Kh., 4–5 kvitnia 2013 r.) – S. 221–223.
31. **Riabchenko, O. L.** Chystky studentskoho skladu vishchykh navchalnykh zakladiv radianskoї Ukrainy u 1920-ti roky / O. L. Riabchenko // Ukrainskiy istorychniy zhurnal. – 2010. – № 5. – S. 136–152.
32. **Riabchenko, O.** Studenty radianskoї Ukrainy 1920–1930-ko rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii. – Kharkiv : KhNAMH, 2012. – 456 s.

33. **Siechka, S. V.** Stanovlennia rukhu studentskykh budivelnykh zahoniv na terytorii Ukrainy (60-ti rr. XX st.) / S. V. Siechka // Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky. – 2012. – № 16 (251). – S. 41–48.
34. **Smyrnov, V. V.** Sotsyalno-ekonomycheskoe znachenye deiatelnosti studencheskykh stroytelnykh otriadov / V. V. Smyrnov // Studencheskiye otriady – effektivnaia forma polytycheskoho, trudovoho i нравstvennoho vospytanyia sovetskoi molodezhy : materyaly pervoi respublikanskoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy. Kyshynev, 23–24 aprelia. 1971 h. – Kyshynev, 1971. – S. 81–87.
35. **Sokol, V.** Nasha doroha verna / V. Sokol // Horyzont. – Tiumen, 1971. – №3–4. – 8 yulia. – S. 4–6.
36. Stroiatriady [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://donnasa.org/printable_version.php?lng=r&art=1401
37. Studencheskiye stroytelnye otriady. Opyt, problemy, perspektyvy (doklady y materyaly k nauchno praktycheskoi konferentsyy). – Alma-Ata, 1971.
38. Studencheskiye stroytelnye otriady : vchera, sehodnia, zavtra: monohrafiya / [V.Y. Astakhova, E. V. Astakhova, A. A. Haikov y dr.]; pod obshch. red. E. V. Astakhovoi. – Kharkov : Yzd-vo NUA, 2013. – 475 s.
39. Studencheskyi otriad: voprosy y otvety : metod. posobye po orh. deiatelnosti stud. otriadov / [E. F. Artemev y dr.]. – M. : Molodaia hvardyia, 1987. – 318 s.
40. **Tesler, L. Y.** Avtohrify u betoni / L. Y. Tesler. – Mykolaiv : Vydavnytstvo MDHU im. Petra Mohyly, 2004. – 376 s.
41. Trudovi semestry politekhniv (do 50-richchia studentskykh budivelnykh zahoniv). Naukovo-populiarni narys / ukladachi: V. I. Nikolaienko, S. I. Meshkovaia ta in. ; za red. V. I. Nikolaienka. – Kharkiv : NTU «KhPI», 2015. – 396 s.
42. Udarymo po Smykakh...// Za tempy ta yakist. Orhan kolektyviv KR(b)U, LKSMU, profkomu, MK Robos, dyreksii ta robotfaku zaliznychno-budivelnoho instytutu inzheneriv transportu (Dnipropetrovsk). – 1932. – 5 serpnia.
43. **Finikov, T. V.** Diialnist studentskykh budivelnykh zahoniv na tsilyni (1962–1974 rr.) / T. V. Finikov // Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia. – 1975. – Vyp. I. – S. 49–52.
44. Kharkivskiy natsionalnyi universytet miskoho hospodarstva imeni O. M. Beketova. – Kh.: Zoloti storinky, 2012.
45. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 6222.
46. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 4637.
47. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 5558.
48. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 7. – Op. 1. – Spr.344.
49. Chas rozborkatys! // Za tempy ta yakist. Orhan kolektyviv KR(b)U, LKSMU, profkomu, MK Robos, dyreksii ta robotfaku zaliznychno-budivelnoho instytutu inzheneriv transportu (Dnipropetrovsk). – 1932. – 5 serpnia. Pidpys: M. K.

Надійшла до редколегії 28.05.2018